

АРАБ ДАВЛАТЛАРИДАГИ МАРКАЗИЙ ОСИЁНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШ МАРКАЗЛАРИ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНЫХ ЦЕНТРОВ ИЗУЧЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В АРАБСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

ACTIVITIES OF CENTRAL ASIAN RESEARCH CENTRES IN THE ARAB STATES

Shavkat IKROMOV,

*The coordination and methodological Center of the
Uzbekistan's contemporary history at the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan.*

PhD student

Email: xorijiysharq@mail.ru

*Yakkasaroy district, Shota Rustaveli str. 28. Tashkent
city, Uzbekistan*

DOI: 10.47980/TLOI/2020/3/2

Аннотация: Мазкур мақолада Араб давлатларида Марказий Осиёнинг энг янги тарихини илмий ўрганиш марказлари фаолияти хусусида сўз боради. Унда араб тилидаги манбалар асосида Саудия Арабистони, Миср, Ироқ ва Жазоир тадқиқот марказларида олиб борилган изланишлар ва илмий ишларнинг қисқисси ҳамда контент таҳлили бажарилган. Хусусан, Ироқнинг Бағдод, Мосул, Мустансири ва Куфа университетлари, Қоҳирадаги Ал-Азхар, Искандария каби бир қатор олий ўқув юртли ва илмий марказларнинг тадқиқотлари ўрганилган.

Ўзбекистоннинг энг янги тарихини Араб давлатлари илмий марказларида ёритилишини ўрганиш ва энг янги тарихимиз масалаларига доир янги талқинларни қисқисси таҳлил қилиш мазкур мақоланинг мақсади ҳисобланади.

Мақолада мавзунинг адабиётлар таҳлили, илмий марказларнинг тавсифи ва аҳамияти, илмий марказларда Ўзбекистоннинг энг янги тарихига оид материалларнинг умумий хусусиятлари ва мавзу йўналишлари сингари масалалар кўриб чиқилган.

Услубий жиҳатдан илмий марказларнинг материаллари тарихшунослик контекстида ўрганилди, асосий метод сифатида контент таҳлил методи қўлланилди шунингдек, ерданчи методлар сифатида тизимли ва қисқисси таҳлил, ҳамда хронологик-муаммовий методлар танланди.

Тадқиқотнинг янгилиги. Ўзбекистоннинг энг янги тарихига оид янги талқинларнинг таҳлил қилинганлиги ҳамда объект сифатида илмий марказларнинг тадқиқотларини гуруҳлаштириб ўрганилган.

Тадқиқот натижаси Араб давлатларида Ўзбекистон ҳақидаги контентнинг чегараланган эканлиги ва улардаги мавжуд тенденциялар, стереотиплар ҳали ҳамон ўзгармасдан келаётганлиги, мавзулар йўналиши тор ва бир ёқлама хусусиятга эгаллигини кўрсатди.

Хулосада араб илмий марказлари томонидан Ўзбекистонни ўрганишда янада чуқур, доимий ва тизимли таҳлилий ёндашувларининг зарурлиги кўрсатилган ҳамда уларнинг доимий мониторинги зарурияти ҳам тушунтирилган.

Таянч иборалар: Марказий Осиё, энг янги тарих, илмий марказлар, янги талқинлар, Саудия Арабистони, Миср, Ироқ Жазоир.

Аннотация: Настоящая статья посвящена деятельности центров научного изучения Центральной Азии в арабских государствах. В статье на основании арабоязычных источников проделан компаративный и контент-анализ исследований и работ, проводимых в научных центрах Саудовской Аравии, Египта, Ирака и Алжира. А также научные изыскания университетов Багдада, Мосула, Мустансири и Куфы в Ираке, ряда высших учебных заведений и исследовательских центров таких как Аль-Азхар в Каире, в Александрии по истории и политике Центральной Азии.

Целью данной статьи является изучение освещения новейшей истории Узбекистана в научных центрах арабских стран и сравнительный анализ новых интерпретаций новейших вопросов нашей истории.

С этой целью представлен обзор литературы по данной теме, отмечена значимость и дано описание исследовательских центров, изучены особенности материалов по новейшей истории Узбекистана в научных центрах и направления исследуемых тем.

Методологически материалы исследовательских центров в арабских странах изучались в контексте историографии, в качестве основного метода использовался метод контент-анализа, а также систематический и сравнительный анализы, хронологическо-проблемные методы.

Новизна исследования – в статье представлен анализ новых интерпретаций новейшей истории Узбекистана и осуществлена классификация исследований научных центров в качестве объекта исследования.

Исследование выявило ограниченность знаний про Узбекистан в арабских странах, устойчивость в них существующих тенденций и стереотипов, узость и односторонность текущих дискуссий.

В заключении подчеркивается необходимость более глубоких, непрерывных и систематических аналитических подходов при изучении Узбекистана арабскими исследовательскими центрами, а также необходимость их постоянного мониторинга.

Ключевые слова: Центральная Азия, новейшая история, научные центры, новые интерпретации, Саудовская Аравия, Египет, Ирак, Алжир.

Abstract: This article is devoted to the activities of centers for the scientific study of Central Asia in the Arab states. In the article, based on Arabic-language sources, a comparative and content analysis of research and work carried out in scientific centers of Saudi Arabia, Egypt, Iraq, and Algeria are carried out. As well as scientific research at the universities of Baghdad, Mosul, Mustansiri and Kufa

in Iraq, several higher educational institutions and research centers such as Al-Azhar in Cairo on the history and politics of Central Asia.

The purpose of this article is to study the coverage of the modern history of Uzbekistan in scientific centers of Arab countries and a comparative analysis of new interpretations of the latest issues of our history.

For this purpose, a review of the literature on this topic is presented, the significance and description of research centers are noted, the features of materials on the modern history of Uzbekistan in scientific centers, and directions of the topics studied are studied.

Methodologically, the materials of research centers in Arab countries were studied in the context of historiography, the method of content analysis was used as the main method, as well as systematic and comparative analyzes, chronological-problem methods.

The novelty of the research - the article presents an analysis of new interpretations of the modern history of Uzbekistan and classifies the research of scientific centers as an object.

The study revealed the limited knowledge about Uzbekistan in Arab countries, the stability of existing trends and stereotypes in them, the narrowness and one-sidedness of the current discussions.

The conclusion emphasizes the need for deeper, continuous, and systematic analytical approaches in the study of Uzbekistan by Arab research centers, as well as the need for their constant monitoring.

Keywords: *Central Asia, the contemporary history, science centers, new interpretations, Saudi Arabia, Egypt, Iraq, Algeria.*

КИРИШ

Ўзбекистонда мустақиллик шароитидаги катта ўзгаришлар тарих фанини ҳам четлаб ўтмади. Тарихга жаҳон миқёсида, глобал ёндашув, фикрлар хилма-хиллигига имкон бериш, ҳолисликка амал қилиш шароитида хорижий тарихшуносликка қизиқиш кескин ортди.

Ўз навбатида Марказий Осиёда Ўзбекистоннинг жўғрофий нуқтаи назардан муҳим савдо йўллари чорраҳасида жойлашгани, кўплаб давлатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар қилгани ерли халқнинг диний ва маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатган. Бугунги Ўзбекистон замини қадим замонлардан бери яшаш учун қулай макон бўлиб, тарих жараёнларида турли миллат ва элатлар ҳамда уларнинг маданияти ривожланишида муҳим роль ўйнаган (*Mukhamedov N., 2016: 405*).

Жаҳоннинг инглиз, француз, немис, турк тилларида яратилган ўнлаб тадқиқотларда Ўзбекистон тарихига оид муҳим маълумотлар ва ўзига хос қарашлар, хилма-хил ҳулосалар

борлиги маълум бўлди. Уларнинг ҳар хил тилларда эканлиги, Ўзбекистон тарихининг турли даврдаги масалаларига оид тадқиқотларни муаммовий асосда ва айрим тиллар доирасида ўрганишни тақозо этади (*Shodmanova S., 2018:16*). Бу айниқса, Ўзбекистоннинг энг янги тарихига оид тадқиқотларда янада кўпроқ заруриятни вужудга келтиради. Зеро, XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида дунё сиёсий харитасида содир бўлган ўзгаришлар Марказий Осиё минтақаси халқлари тарихида чуқур из қолдирди. Минтақада янги республикаларнинг ташкил топиши уларнинг тарихий тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Бу эса хорижий давлатларда минтақанинг замонавий тарихий жараёнларига оид янги тадқиқотлар бошланишига, минтақадаги жараёнларни кузатиб боришга ихтисослашган илмий муассасаларнинг вужудга келишига олиб келди.

Америка Қўшма Штатларининг Колумбия университетидagi Харимман институти, Жорж Вашингтон университетининг Марказий Осиё дастури (САР) каби илм муассасаларида минтақанинг энг янги тарихига оид, минтақа олимлари нуқтаи назаридан айрим хусусиятларига кўра фарқланувчи, уни глобал миқёсда тадқиқ қилишга қаратилган илмий ишлар яратилди.

Минтақада янги тарихий шароитда содир бўлаётган трансформация Ғарб давлатлари билан бир қаторда, Шарқ давлатларида, жумладан, Араб давлатларида ҳам катта қизиқишлар билан кузатиб борилаётган.

Мазкур тадқиқотда Араб давлатларида Марказий Осиёнинг энг янги тарихига оид изланишлар олиб бораётган илмий муассасалари фаолиятини таҳлил қилиш мақсади белгиланган.

Араб давлатларида Хитой, Ҳиндистон каби давлатларда бўлганидек минтақани илмий ўрганишга ихтисослашган алоҳида илмий муассасалар бўлмасда, бироқ Осиё давлатлари бўйича тадқиқотлар олиб боровчи 20 дан ортиқ илмий муассасаларида Марказий Осиё республикаларини тадқиқ қилишга ихтисослашган алоҳида йўналишлар фаолият олиб бормоқда. Минтақани илмий ўрганиш Араб давлатларидан Миср, Ироқ, Саудия Арабистони ва Жазоир синагри давлатларда нисбатан яхши йўлга қўйилган.

Араб илмий муассасаларидаги Марказий Осиё давлатлари бўйича олиб борилаётган тадқиқотларни ўрганишда услубий жиҳатдан муаммовий тарихшунослик усули қўлланилди. Унга кўра, Араб давлатларида Марказий Осиё бўйича

нашр қилинган илмий ишлар, илмий муассасалар кесимида жамланиб, тадқиқотлар ўз муаммосига кўра гуруҳлаштирилди. Шунингдек, тадқиқотчилар Марказий Осиёни тарих, геосиёсат, маданият, халқаро муносабатлар ва иқтисод фанларига оид илмий изланишлар доирасида ўрганганлигини ҳисобга олиб, тадқиқотда фанлараро ёндашув ва тизимли таҳлил методларидан ҳам фойдаланилди.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Марказий Осиё республикалари замонавий тарихининг тарихшунослигида Араб давлатларидаги илмий изланишлар алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганганилмаган, дейиш мумкин. Д-р С.Ғафуров ўзининг номзодлик дессиртациясида Араб давлатларининг Ўзбекистон билан ҳамкорлик алоқаларини ўрганувчи айрим илмий муассасалар ҳақида маълумот беради, бироқ тадқиқот объекти бўлмаганлиги учун улар фаолиятига кенг тўхталмайди (*G'afurov S., 2002*). Тадқиқотчи Ш.Икромов (*Ikromov Sh., 2019:76*) эса ўзининг Араб давлатларидаги таҳлилий марказлар фаолиятига оид илмий изланишида Марказий Осиёнинг замонавий тарихи билан шуғулланувчи Араб илмий муассасалари фаолиятига қисман тўхталган, бироқ тадқиқотда қўйилган масала сиёсий ва иқтисодий жараёнларни ўрганувчи таҳлилий марказлар бўлганлиги учун илмий муассасалар фаолиятига алоҳида тўхталмайди. Услубий жиҳатдан Ҳиндистонда Марказий Осиёни ўрганувчи илмий муассасалар фаолиятини тадқиқ қилган д-р Б.Обидовнинг ишини ҳам алоҳида эътироф этиш мумкин (*Obidov B., 2015:122*). Б.Обидов Марказий Осиёнинг замонавий тарихига оид ҳиндистонлик олимлар томонидан амалга оширилган ишларни, хусусан, мавзуга оид ўқув адабиётлари, магистрлик тезислари, докторлик диссертациялари ҳамда монография ва мақолаларни илмий муассасалар кесимида умумлаштиради. Муаллиф бу турдаги тадқиқотлар Ўзбекистоннинг энг янги тарихи тарихшунослигини ўрганишда хорижий контент сифатида катта аҳамиятга эга эканлигини тушунтиради.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Араб давлатларидаги Марказий Осиёни илмий ўрганиш марказлари фаолиятини тадқиқ қилиш жараёнида киёсий ва тизимли таҳлил, фанлараро ёндашув ва контент таҳлил методлари қўлланилган. Тақдим этилаётган тадқиқотнинг янгилиги сифатида Марказий Осиё тарихшунослигига

оид араб сегментининг илк бор алоҳида таҳлил қилинганлигини кўрсатиш мумкин. Айтиш жоизки, Араб давлатларининг ўзида ҳам айнан шу мавзуга доир тадқиқотлар мавжуд эмас.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Маълумки, араблар ва Марказий Осиё халқлари ягона тарихий маконда, ягона сулолалар бошқаруви остида ҳамкор бўлиб яшаб, яқин ижтимоий алоқалар ўрнатган. Тарихнинг маълум даврларида араб тили, илм-фан тили сифатида минтақада кенг ёйилган. Айнан шу даврларда Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятига оид араб тилидаги дастлабки илмий изланишлар бошланган, тарихий асарлар яратилган.

Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма” ва Қоҳирадаги “Дар ал-ҳикма” каби ўрта асрларда дунёга машҳур бўлган илм масканларида Мовароуннаҳр, яъни Марказий Осиёнинг тарихи, географияси, этнографияси ва маданиятига оид кўплаб асарлар яратилган. Бу илм масканларида фаолият олиб борган Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Марвазий, Аҳмад ал-Фарғоний ва Абу Наср ал-Форобий сингари кўплаб олимлар ўз илмий изланишларида Марказий Осиёга ҳам эътибор қаратишган.

Аббосийлардан сўнг, Яқин Шарқ ва Марказий Осиё минтақасида мураккаб ва зиддиятли сиёсий жараёнлар натижасида аввал мўғуллар, ундан сўнг эса, темурийлар ҳукмронлигининг бошланиши, икки минтақа халқларини бир-биридан узоқлаштириб юборди. Шунингдек, Аббосийлардан кейин Бағдод, Қоҳира, Дамашқ каби шаҳарлардаги илмий масканлар фаолиятининг сусайиб борганлиги Яқин Шарқда Марказий Осиёни ўрганиш ишларига ўз таъсирини кўрсатди. Дамашқда яшаган тарихчи олим Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи” асари аббосийлардан кейин минтақанинг сиёсий тарихини ўрганиш бўйича яратилган кам сонли асарлардан бири бўлиб қолди.

Минтақанинг темурийлардан кейинги тарихи, шайбонийлар, хонликлар даври ва ниҳоят ўлканинг мустамлака қилиниши, собиқ совет иттифоқи таркибидаги Ўрта Осиё республикаларининг ижтимоий-сиёсий тарихи XX аср араб тарихчилари томонидан ўрганилган.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Сталин қатағонлари сабаб, Марказий Осиёдан Араб давлатларига кўчиб кетган ватандошларнинг ташаббуси билан Араб давлатларида ўлка халқлари тарихи ва маданиятига оид айрим тадқиқотлар нашр қилина бошланди.

XX асрнинг 40-50 йилларида Саудия Арабистонида ташкил қилинган “Туркистонликлар жамияти”, “Саудия туркийлари жамияти” каби турли ижтимоий-маданий муассасалар ҳомийлигида Саудия Арабистони, Сурия, Ироқ каби давлатларнинг университетларида Марказий Осиёнинг замонавий тарихига оид дастлабки илмий изланишлар олиб борилди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу изланишлар Ўрта Осиёлик ватандошлар авлодидан етишиб чиққан тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган.

Абдул Муъмин Акрам Бухорий ана шундай олимлардан бири эди. У минтақа учун олиб борилган инглиз-рус рақобати, октябрь инқилоби ва унинг ўлка мусулмонлари ҳаётидаги салбий оқибатлари ҳақида “Турон (Туркистон) тарихининг далиллари” (*Sayd Akram Bukhari., 1967*) асарини ёзган. Яна бир Марказий Осиёлик олим Нурмуҳаммад Жон Туркистоний ўлка мусулмонларининг социализм остидаги оғир ҳаётдан ҳикоя қилувчи “Рус ва хитойлар ҳукмронлигидаги мусулмонларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳақиқий ҳикоялар” асарини (*Nurmukhammad Han., 1955*), д-р Абдул Қодир бин Таш Муҳаммад Таш эса “Совет иттифоқидаги мусулмонлар: матбуот саҳифаларидаги гувоҳликлар” (*Abd Al-Qadir bin Tash Mukhammad., 1993*) номли асарларини Ўрта Осиёлик ватандошлар томонидан ташкил қилинган муассасалар ҳомийлигида нашр қилган.

Ўрганишлар натижасида, 1991 йилгача бўлган даврда Араб давлатларидаги илмий муассасаларнинг Марказий Осиё бўйича тадқиқотларидаги асосий мавзулар: ўлка мусулмонларининг собиқ совет иттифоқи таркибидаги кундалик турмуш тарзи, ислом динига нисбатан совет ҳукумати томонидан қўлланилаётган босим ва қисман минтақанинг ислом тарихи масалалари бўлганлиги кузатилди.

1991 йилдан кейинги даврда минтақада содир бўлган сиёсий ўзгаришлар Араб илмий муассасаларида Марказий Осиёни ўрганиш аҳамиятини оширди. Минтақани тадқиқ қилиш ишлари Араб давлатларининг бу минтақага нисбатан сиёсати хусусиятларидан келиб чиқа бошлади. Унга кўра, қуйидагилар араб илмий муассасаларида муҳим йўналишлар сифатида белгиланди:

Биринчи, Марказий Осиёнинг геосиёсий аҳамияти, минтақанинг энергия ресурслари ва энергетик хавфсизлик масалалари;

Иккинчи, минтақада дин ва сиёсат муносабатлари, сиёсийлашган ва радикал ислом гуруҳларининг фаолияти, минтақавий хавфсизлик масалалари;

Учинчи, ўзаро ҳамкорлик алоқалари, етакчи Араб давлатларининг минтақадаги манфаатлари масалалари;

Тўртинчи, минтақанинг ислом тарихи, унинг ислом маданиятига қўшган ҳиссаси масалалари.

Бир сўз билан айтганда, бугунги кунга келиб Араб давлатларида Марказий Осиёни илмий ўрганувчи муассасаларнинг фаолияти ҳукмрон сиёсий кучларнинг иродасини ифода қилади. Тадқиқотларда илмий жамоатчилик кизиқишлари эмас, кўпроқ сиёсий кучларнинг манфаатлари ҳисобга олинганлигини кўриш мумкин. Қуйида Саудия Арабистони, Миср, Ироқ, Иордания ва Жазоир сингари давлатларда Марказий Осиё бўйича тадқиқотлар олиб боровчи илмий муассасалар фаолияти ёритилади.

Саудия Арабистони. Саудия Арабистонидаги Қирол Файсал исломий тадқиқотлар маркази, “Саудия туркийлари жамияти”, Қирол Файсал номидаги дипломатик тадқиқотлар институтининг Осиё тадқиқотлари маркази, Қирол Сауд ҳамда Қирол Фаҳд номли университетларнинг гуманитар факультетларида Марказий Осиё минтақасига доир тадқиқотлар олиб борилади.

Ушбу илмий муассасаларнинг минтақа республикалари бўйича олиб борилаётган тадқиқотларида минтақанинг ислом тарихи, улардаги диний сиёсат, унинг геосиёсий мавқеи ва Араб давлатларининг Марказий Осиё билан алоқалари каби йўналишлар устувор йўналишлар сифатида ўрганилади.

Қирол Файсал номидаги исломий тадқиқотлар маркази. 1983 йилда марҳум қирол Файсал ибн Абдул-Азиз ас-Сауднинг оила аъзолари томонидан ташкил қилинган. Араб дунёсидаги энг йирик ва обрўли илм маскани сифатида тан олинади. Тадқиқот марказининг мақсади маҳаллий ва глобал миқёсдаги илмий изланишлар ҳамда маданий меросни сақлаш ва ривожлантириш йўлидаги ҳаракатларни қўллаб-қувватлашдан иборат. Марказ Қирол Файсал фонди кўмагида ташкил қилинган.

Қирол Файсал номидаги исломий тадқиқотлар маркази ва фонд кўмагида Марказий Осиё халқлари тарихига оид бир қанча илмий лойиҳалар амалга оширилган, тарихий асарлар нашр қилинган. Жумладан, марказ тадқиқотчиси Муҳаммад бин Насир ал-Абуди биринчилардан бўлиб минтақада бошланган янги сиёсий жараёнлар, маҳаллий мусулмонлар ҳаётида содир бўла бошлаган ўзгаришларга доир изланишлар олиб борган. Унинг классик саёхатнома жанридаги асарлари

минтақада янги ташкил топган республикаларни Араб давлатларига танитишда катта хизмат килди. “Мовароуннахр ва Бухородаги унутилган мусулмонлар (*Mukhammad bin Naser Al-Abudi., 1991*), “Ўрта Осиё кундалиги” (*Mukhammad bin Naser Al-Abudi., 1995*) каби асарлар бугунги кунда ҳам Қирол Файсал номидаги исломий тадқиқотлар марказида минтақада янги ташкил топган мусулмон республикаларнинг замонавий тарихига оид дастлабки тадқиқотлар сифатида сақланади.

Марказда минтақа республикаларида ислом ва сиёсат йўналишида ҳам кўплаб илмий лойиҳалар амалга оширилган. Хусусан, д-р Жанаби Майсамнинг “Ўрта Осиё мусулмон республикаларида сиёсий ислом” (*Maysam Janabi., 2001*) номли тадқиқоти мана шу турдаги кўплаб тадқиқотлардан биридир. Унда муаллиф минтақа республикаларида олиб борилаётган диний сиёсатни танқидий ўрганади. Бу асарларда минтақа республикаларининг қайта куриш ва ўтиш даври кейинчиликлари, шунингдек, сиёсий тизимларнинг шаклланиш муаммолари ва ижтимоий муносабатларда ислом омили каби масалалар атрофича ўрганилган. Марказнинг “Ислом ва замонавий дунё” номли илмий журналида эса, минтақадаги ислом ва сиёсат масаласига оид ўндан ортиқ илмий мақолалар нашр қилинган.

“Саудия туркийлари жамияти” Марказий Осиёлик муҳожирларининг авлодлари томонидан ташкил қилинган у минтақанинг тарихи, маданияти, унинг ислом тамаддунига қўшган ҳиссасини тадқиқ қилувчи илмий изланишларни қўллаб-қувватлаб келади. Жумладан, асли Қўқонлик бўлган, Сталин қатағонлари даврида Саудияга кўчиб кетган, жамиятнинг эътиборли аъзоларидан бири, устоз Абдукодир Муҳаммаджон кўп йиллик изланишлари натижасида 1996 йил “Ислом республикаларининг зулматдан нурга чиқиши” (*Abid Qori Mukhammaf Jan., 1996*) номли монографиясини эълон қилган. Монографияда совет даври минтақа республикаларидаги оғир диний вазият, диний уламоларга нисбатан олиб борилган қатағонлар, диний маданий меросни йўқ қилиш бўйича советларнинг сиёсати яхши таҳлил қилинган.

Қирол Сауд университетининг гуманитар таълим факультетида ҳам Араб давлатларининг Марказий Осиё республикалари билан алоқалари ва минтақанинг геосиёсий мавқеига оид илмий изланишлар олиб борилади. Университетда Марказий Осиё минтақасидаги энергия хавфсизлиги, минтақадаги геосиёсат, Саудиянинг минтақа давлатлари билан алоқаларига доир магистрлик

тезислар ва ўқув жараёнлари учун адабиётлар яратилган. Университет профессори Шох Рустам Шох Мусаров томонидан “Саудия Арабистони подшолигининг Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон республикалари билан алоқалари (Ўзбекистон-Қозоғистон-Озарбайжон)” (*Shah Rustam Shah Musarof., 2002*) номли монографияси ана шундай адабиётлардан биридир. Унда Саудия Арабистонининг Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон давлатлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини таҳлил қилиш асносида, Ўзбекистон, Қозоғистон ва Озарбайжон давлатларининг замонавий тарихига оид муҳим маълумотлар тақдим қилинган.

Форс кўрфази араб давлатлари орасида илмий тадқиқотлар ва таълим кўрсаткичлари бўйича етакчи давлатлардан бири бўлган Иордания Хошимийлар Қироллигида ҳам Марказий Осиё бўйича мутахассислар тайёрлаш ишлари йўлга қўйилган. Жумладан, Иордания Мута университети Ижтимоий фанлар факультетининг тарих ва халқаро муносабатлар йўналишларида Марказий Осиёга оид тадқиқотлар олиб борилади. Жумладан, 2011 йилда “Россия Федерациясининг Марказий Осиё ислом республикалари (Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон) билан алоқалари” (*Alwradat Yazn Ewid 'Ahmad., 2011*) номли магистрлик диссертацияси химоя қилинган.

Саудия Арабистони ва умуман Форс кўрфази Араб давлатларидаги илм муассасаларида Марказий Осиё ислом умматининг ажралмас бир қисми сифатида ўрганилади ва тадқиқотларнинг хусусияти ҳам айнан ислом омилидан келиб чиқади.

Миср. Миср Араб Республикасининг Қоҳира, Ал-Азҳар, Искандария ва Заказик каби университетлари таркибидаги факультетлар, институтлар ва тадқиқот марказларида Марказий Осиё тарихига оид тадқиқотлар олиб борилади.

XX аср 90-йилларнинг аввалида Ўрта Осиёга оид дастлабки тадқиқотлар “Миср усмонли ва турк дунёси тадқиқотлари” марказида бошланган эди. Жумладан, дунё туркийларга оид тадқиқотлар силсиласининг бир қисми сифатида Марказий Осиё мусулмонлари тарихи ва мустақил давлат сифатидаги илк ислохотлар тадқиқига оид “Марказий Осиё ва Болқон мусулмонлари” номли катта монографик тадқиқот тайёрланган (*Harb, Mukhamad., 1993*). Марказнинг мазкур лойиҳасини Мисрда, Марказий Осиёнинг мустақил республикалари замонавий тарихини ўрганишга қаратилган дастлабки фундаментал тадқиқотлардан бири ҳамда кейинги тадқиқотлар учун манбавий асос сифатида баҳолаш мумкин.

Бугунги кунда Қоҳира, Ал-Азҳар ва Заказик каби университетларда Марказий Осиё республикаларининг ислом тамаддунидаги ўрни, минтақа халқлари тарихи, маданияти ва замонавий сиёсати каби йўналишларда бакалавр ва магистрлар тайёрланмоқда. 1991-2019 йиллар ушбу университетларда Марказий Осиё республикаларининг тарихи, маданияти, сиёсати ва иқтисодига оид 50 га яқин магистрлик тезислари, 10 дан ортиқ номзодлик ишлари ҳимоя қилинган, 20 дан ортиқ монографиялар нашр қилинган.

Қоҳира университети, Иқтисодиёт ва сиёсатшунослик факультетининг “Осиё тадқиқотлари маркази” Яқин Шарқ минтақасида, Марказий Осиё бўйича тадқиқотлар олиб боровчи йирик илмий марказлардан бири ҳисобланади. Марказ 1994 йил 20 сентябрда ташкил топган. Илмий жиҳатдан у Осиё давлатларининг ижтимоий-маданий ва иқтисодий-сиёсий тараққиёти бўйича комплекс тадқиқотларни олиб боради. Сиёсий жиҳатдан эса, у Мисрнинг Осиёга нисбатан бўлган савдо-иқтисодий қизиқишини ифодалайди. Марказ тадқиқотларида Осиёнинг маркази ҳисобланадиган Марказий Осиёга алоҳида эътибор қаратилади. Бугунги кунга қадар, марказда минтақанинг замонавий тарихи ва сиёсатига оид ўндан ортиқ монографиялар, юзга яқин илмий мақолалар тайёрланган.

Тадқиқотларда, минтақанинг замонавий геосиёсий аҳамияти, йирик давлатларнинг минтақавий сиёсати, минтақа республикаларидаги демократик жараёнлар, дин ва сиёсат, радикализм, минтақанинг ислом тарихи каби йўналишларга кўпроқ эътибор қаратилган. Марказнинг мазкур йўналиш бўйича тадқиқотларида, минтақа янги мусулмонлар жамоаси сифатида талкин қилиниб, асосий эътибор унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда ислом омили масаласига қаратилади.

Марказнинг етакчи экспертларидан д-р Муҳаммад С.Салим ва д-р Ибраҳим Арафатларни Марказий Осиёда ислом ва сиёсат йўналишидаги етакчи мутахассислар сифатида кўрсатиш мумкин. Д-р Муҳаммад С.Салим Осиёдаги исломий ҳаракатлар ҳамда минтақадаги радикал гуруҳлар фаолиятига оид тадқиқотлар олиб борган бўлса, д-р Ибраҳим Арафат минтақанинг давлат бошқаруви ва сиёсий институтлари фаолиятида ислом омили масаласини тадқиқ қилган [15].

Марказ илмий ходимларининг кўплаб илмий лойиҳаларида Марказий Осиё минтақаси Озарбайжон билан бирга ўрганилган, шунингдек, уларнинг тадқиқот объекти ҳамда қўйилаётган

муаммоларида ҳам умумийлик мавжуд. Жумладан, Аҳмад Фуъад Мутавааллийнинг “Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон давлатлар” (*Mutawaliy, 'Ahmad Fuad, 2000*) монографияси, Абдел Фаттах Муқлад ал-Ғанимининг “Собиқ совет иттифоқи: Ўрта Осиёда ислом ва мусулмонлар” (*Abdel Fattoh Makled Al-Ghonaymi., 1996*) асари ҳамда Абд Али ал-Хафифнинг “Исломий Ўрта Осиё” (*Abd Ali al-Khafaf., 1995*) номли асарларидаги қўйилаётган масала ва тадқиқот йўналиши бир-бирига жуда яқин. Уларнинг барчасида янги шаклланаётган, аҳолисининг асосий қисми мусулмонлардан иборат бўлган республикалар сиёсий ҳаётида исломнинг роли жуда юқори баҳоланади. Тадқиқотчиларнинг барчаси минтақани исломий республикалар минтақаси сифатида таснифлаб, асосий эътиборни минтақанинг исломий мероси ва келажагига қаратади.

Минтақани исломий республикалар минтақаси сифатида кўриш, минтақа бўйича тадқиқотларда ислом омилига урғу бериш нафақат Осиё тадқиқотлари марказига, балки, Мисрдаги Марказий Осиёга оид тадқиқотлар олиб боровчи бошқа илм масканларига ҳам хосдир. Жумладан, Ал-Азҳар университетининг Исломий тадқиқотлари Академиясида муаллиф д-р Султан Саид Аҳмаднинг “Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмонлар” (*Sultan Said Akhmad., 1994*) номли асари эълон қилинган бўлиб, асарда муаллиф минтақани ислом умматининг катта бир бўлаги сифатида таснифлаб, минтақадаги мусулмонларнинг ижтимоий ҳаётида ислом омили масаласини таҳлил қилади.

Осиё тадқиқотлар марказида, минтақанинг Араб давлатлари, жумладан, Миср билан муносабатлари юзасидан ҳам илмий лойиҳалар амалга оширилган. Марказий Осиё ва Араб давлатлари ҳамкорлик алоқаларига бағишланган семинарлар ва давра суҳбатлари ташкил қилинган. Жумладан, 2000 йил марказда Муҳаммад Саид Салим, Муҳаммад Сайфиддин Харбуш, Абдулазиз Шади каби етакчи олимлар раҳбарлигида – “Мисрнинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари, Албания, Босния Герцеговина, Македония ва Монголия билан ҳамкорлик алоқалари” [2000] номли монография нашр қилинган. Монография Марказий Осиё ва Кавказ бўйича етакчи мутахассисларнинг илмий-таҳлилий мақолаларидан иборат. Мақолаларда минтақа республикалари сиёсий тизимларининг шаклланиши, ташқи сиёсий фаолияти хусусиятлари ёритилган. Д-р Зейнаб Абель Аъзимнинг “Миср ва МДХ мамлакатларининг умумий қизиқиши” номли

мақоласида Мисрнинг Марказий Осиё давлатларга нисбатан қизиқиши стратегик аҳамиятга эга бўлиб у ҳарбий-сиёсий, иқтисодий-технологик ва маданий соҳада намоён бўлиши кўрсатилган. Д-р Ибрагим Арафат – “Мисрнинг Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорлик алоқалари” номли мақоласида эса Ўзбекистон ва Миср муносабатларидаги фойдаланилмаётган имкониятлар ва муаммоларга танқидий эътибор қаратади.

Ушбу монография Мисрнинг Марказий Осиё бўйича сиёсатининг хусусиятлари, ривожланиш динамикаси ва стратегик режаларини ўрганиш бўйича муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Осиё тадқиқотлари марказида Марказий Осиё ва Араб давлатларининг ҳамкорлик алоқалари, минтақанинг геосиёсий аҳамияти ҳамда унинг халқаро муносабатлар тизимидаги ўрнини тадқиқ қилишга доир илмий изланишлар ҳам олиб борилади. Д-р Муҳаммад С.Салимнинг “Араблар ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги муносабатлар” (*Mukhammad S.Salim., 2001*), “Глобал ўзгаришлар ва Марказий Осиё минтақаси учун халқаро рақобат” (*Mukhammad S.Salim., 1997*), “Осиё ва глобал ўзгаришлар” (*Mukhammad S.Salim., 1998*) каби илмий ишларида ўзаро ҳамкорлик алоқларининг хусусиятлари, динамикаси ва муаммолари ўрганилган ҳамда ҳамкорликнинг истиқболлари баҳоланган. Д-р Ибраҳим Арафатнинг “Ўрта Осиё янги Ипак йўли” (*Arafat Ibrakhim., 1998*) номли монографиясида эса минтақанинг дунё савдоси ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрни таҳлил қилинган. Д-р Муҳаммад Рада Джалилининг “Ўрта Осиёда гео-сиёсат” (*Mukhammad Radaa Jalili., 2001*) номли тадқиқотида, минтақанинг геосиёсий аҳамияти, бу минтақа учун етакчи давлатларнинг рақобати, минтақанинг салоҳияти каби масалалар ўрганилган.

Осиё тадқиқотлари марказига илмий жиҳатдан рақобатчи бўлган яна бир қатор илм масканларида ҳам Марказий Осиёга оид тадқиқотлар олиб борилмоқда, Хусусан, Зақазик университети таркибидаги Осиё тадқиқотлари институти ҳам Яқин Шарқдаги етакчи илм маскани бўлиб, мазкур институтда Осиё мамлакатлари сиёсати, иқтисоди, тарихи ва маданиятига оид йўналишларда бакалавр, магистр ва докторантлар тайёрланади. Институтда Марказий Осиёни тадқиқ қилиш бўйича ҳам алоҳида йўналиш мавжуд ва унда Марказий Осиёнинг ислом фатҳидан бошлаб бугунгача бўлган ижтимоий сиёсий ривожланиши тарихига оид бир неча ўнлаб магистрлик тезислари, ўқув адабиётлари, илмий монографиялар ҳамда мақолалар тайёрланган.

Хулоса қилиб айтганда, Яқин Шарқ минтақасида Марказий Осиёни ўрганувчи кўп сонли марказлар орасида Мисрдаги марказлар мавзулар кўламининг кенглиги ва долзарблиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек, Мисрда яратилган тадқиқотлар Марказий Осиё билан шуғулланаётган барча араб тадқиқотчилари учун манбавий ва услубий асос бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ирок. Ирокнинг Бағдод, Мосул, Мустансири ва Куфа каби университетларида Марказий Осиёнинг замонавий тарихи ҳамда сиёсати ўрганилади. Бағдод университетининг Ибн Рушд номидаги Гуманитар таълим факультетида 1991-2019 йилларда Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши, давлатчилик тараққиёти ва замонавий тарихи ҳамда сиёсатига оид 30 дан ортиқ магистрлик тезислари ҳамда ўнга яқин номзодлик ишлари ҳимоя қилинган [26]. Факультетда нашр қилинадиган “Инсон ва ижтимоий фанлар”, “Сиёсий фанлар” каби илмий журналларда минтақанинг халқаро муносабатлар тизимидаги ўрнини тадқиқ қилувчи мақолалар доимий равишда эълон қилиб келинади.

Ирокнинг илм масканларида Марказий Осиё геосиёсий нуқтаи назардан кенгрок ўрганилади, Ироклик тадқиқотчилар учун минтақанинг халқаро сиёсий жараёнларда иштироки унинг ички сиёсати, хусусан, дин ва давлат муносабатлари, сиёсий ислом ва радикализмдан кўра кўпроқ аҳамиятли ҳисобланади. Одатда минтақа, тўғридан-тўғри тадқиқот объекти сифатида эмас, балки етакчи давлатларнинг минтақага йўналтирилган ташқи сиёсатининг объекти сифатида ўрганилади. Жумладан, Ибн Рушд номидаги Гуманитар таълим факультетида олиб бориладиган илмий тадқиқотларда минтақанинг геосиёсий ўрни, минтақа учун халқаро рақобат, минтақанинг бугунги халқаро муносабатлар тизимидаги вазияти ва истиқболларига эътибор қаратилади. Факультетнинг “Географик тадқиқотлар” журналида эълон қилинган д-р Муслим Ал-Хаваилдининг “Марказий Осиё минтақасида замонавий геосиёсий назариялар ва уларнинг қўлланилиши” (*Muslim Maxdi., 2011*) номли илмий изланишида асосий эътибор АҚШнинг геосиёсий назарияларида Марказий Осиё, минтақанинг энергетик салоҳияти, транспорт имкониятлари ҳамда унинг, Шарқ ва Ғарбни боғлашдаги аҳамияти таҳлил қилинган. Д-р Исар Анвар Муҳаммаднинг “Марказий Осиёда этник низоларнинг геосиёсий жиҳатлари” (*Isar Anvar Mukhammad., 2017*) номли тадқиқотида халқаро етакчи кучлар минтақада ўз таъсир доираларига эга бўлиш мақсадида,

минтақанинг маданий ва этник хилма-хиллигидан фойдаланишга интилаётганлигига эътибор қаратган. Мақола Эрон, Россия, Туркия сингари давлатларнинг минтақада таъсир доирасига эга бўлиш учун этник омилдан фойдаланишга ҳаракат қилишини таҳлил қилганлиги билан ўзига хослик касб этади. Факультетнинг етакчи профессорларидан Салман Али Хусейн ва Хани Алйас Хадерлар “Марказий Осиё минтақасида халқаро рақобат: мақсад ва натижалар тадқиқи” (*Khamd Salman Ali Khusayn., 2016*) номли изланишида Россия, Хитой ва АҚШ сингари давлатларнинг минтақавий сиёсатининг хусусиятлари ва бу сиёсатнинг минтақа тараққиётига кўрсатаётган таъсири турли қарашларда таҳлил қилинган.

Бағдод университети Сиёсатшунослик факультетидаги тадқиқотларда ҳам минтақанинг геосиёсий аҳамиятига кўпроқ урғу берилади, минтақа учун Эрон, Саудия Арабистони ва Туркия ўртасида бораётган рақобат таҳлил қилинади. Тадқиқотчилар Саид Разиж Айдам, Абас Ҳошим Азизлар ўз илмий изланишида, совуқ урушдан сўнг Марказий Осиёга йўналтирилган Эрон Туркия сиёсатида Америка ўзгарувчан тенденцияларининг таъсири (*Said Rizaj Aydam., 2018*) ўрганади. Улар Эрон ва Туркия ташқи сиёсатида катта аҳамиятга эга бўлган Марказий Осиё бўйича сиёсатининг Қўшма Штатларнинг минтақа бўйича сиёсий тенденцияларига кўп жиҳатдан боғлиқ деган гипотезани илгари суради. Д-р Ҳамид Шаҳоб Аҳмаднинг Марказий Осиёда минтақавий ва халқаро рақобат (*Khamid Shakhob., 2016*) номли тадқиқотида эса минтақа учун бораётган курашнинг асосий иштирокчиларининг стратегик режалари таҳлил қилинган.

Худди шу йўналишдаги тадқиқотларни Ироқдаги бошқа Олий таълим муассасаларида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, Ал-Мустансйриях университети Гуманитар фанлар факультети тадқиқотчиси Мулук Ҳамид Муҳаммад “Туркиянинг Марказий Осиё ислом республикалари билан алоқаларидаги тенденцияларининг Араб давлатлари миллий хавфсизлигига таъсири” (*Muluk Hamid Muhamad., 1998*) ва Лубна Ҳамис Маҳди “Марказий Осиёнинг стратегик аҳамияти ва унинг минтақавий ва халқаро рақобат шароитидаги истиқболлари” (*Lubna Xamis Mahdi., 2017: 143*) каби номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилган. Ҳар икки илмий ишда ҳам тадқиқот учун белгиланган мавзу ўзига хос ҳисобланиб, Марказий Осиёлик олимлар томонидан мазкур йўналишдаги мавзулар тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган, деб айтиш мумкин.

Мосул университетининг Минтақавий тадқиқотлар марказида Эрон, Туркия, Саудия ва Россиянинг халқаро сиёсий ва иқтисодий муносабатлардаги иштироки, уларнинг Марказий Осиё бўйича сиёсати ва бу минтақадаги таъсир доиралари учун бораётган рақобат масалалари тадқиқ қилинган. Айтиш мумкинки, Минтақаларо тадқиқот марказида, Марказий Осиёлик олимлар ўрганмаган ёки улар эътибор қаратмаган мавзулар кенг ёритилган. Хусусан, муаллифлар жамоаси томонидан 1993 йилда нашр қилинган “Марказий Осиё ва Кавказorti республикалари: тарихий илдизлар ва минтақавий муносабатлар” [34] номли фундаментал тадқиқот, минтақанинг муҳим геосиёсий ўрнига бағишланган араб тилидаги дастлабки тадқиқотлардан эди. Йиллар давомида мазкур марказда Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеига бағишланган ўнлаб тадқиқотлар олиб борилган ва илмий асарлар нашр қилинган. Улар орасидан, Абдураззоқ Муҳаммад Ат-Таиенинг “Саудия ва Эроннинг Марказий Осиё исломий республикалари учун рақобати” (*Abdul Razzoq Xalaf Muhammad al-Tai., 1997: 353*) номли монографик тадқиқоти, Муҳаммад Абдурахман Юнус Ал-Абидининг “Эрон ва Марказий Осиё Ислом Республикалари: сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тадқиқи” (*Mukhammad Abdurakhman Yunus., 2008*), Киркули Жамол Камол Исмоилнинг “Марказий Осиёда замонавий исломий ҳаракатлар” (*Karkukli, Jamal Kamal 'Ismail., 2012: 293*) кабиларни алоҳида эътироф этиш мумкин.

Ироқ илм масканларидаги тадқиқотларнинг Миср, Саудия ва бошқа араб давлатларидаги шу йўналишлардаги тадқиқотлардан фарқли жиҳати юқорида кўрсатилганидек, минтақани глобал сиёсий жараёнларнинг бир бўлаги сифатида тадқиқ қилишида деб айтиш мумкин. Сўнгги йилларда мамлакатда кузатилаётган сиёсий беқарорлик шароити Ироқдаги илм-фан тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Буни охириги йилларда Марказий Осиё бўйича тадқиқотларнинг сони жуда камайганлигида ҳам кўриш мумкин.

Жазоир. Жазоир ва Марказий Осиё давлатларининг алоқалари ўзига хос тарихга эга. Икки кутбли дунё тартиботида Жазоир социалистик блокдаги давлат сифатида, Совет Иттифоқи таркибидаги Марказий Осиё республикалари билан яқин муносабатда бўлган. Ўзаро муносабатлардаги илиқлик ҳар икки томонда ҳам, бир-бирини илмий ўрганишга нисбатан рағбатни оширган. Натижада, Марказий Осиё совет республикаларининг қишлоқ

хўжалиги, ирригация, текстил соҳаларидаги тажрибаси шунингдек, минтақа халқлари адабиёти ва санъати жазоирлик олимлар томонидан кенг ўрганилган. Жазоирда Марказий Осиёни ўрганиш бўйича шакллланган илмий мактаб кейинги йилларда ҳам давом этмоқда. Жазоир сиёсий ва стратегик тадқиқотлар муассасаси, Батна университети ва “Guelma - 8 May 1945” каби давлат университетларида Марказий Осиё бўйича тадқиқотлар олиб борилади. Жумладан, 2019 йилда Қалма (Guelma - 8 May 1945) университети профессори Баҳри Қаҳима томонидан “Марказий Осиёда энергия таъминоти ва хавфсизлиги” (*Bakhri Qahima., 2019*) номли монография эълон қилинган. Тадқиқотда Хитойнинг ошиб бораётган энергия эhtiёжлари шароитида Марказий Осиё минтақаси қандай қилиб энергия хавфсизлигига эришиши мумкин деган саволга жавоб қидирилади. Батна университети профессори Хусайн Қодри ва тадқиқотчи Лазҳар Ванаси томонидан “Марказий Осиёдаги стратегик алоқалар: Америка-Хитой-Россия учлиги ўртасидаги муносабатларнинг тадқиқи” (*Xusain Qodri., 2013*) номли номзодлик диссертациясида ҳам минтақадаги энергия масалалари ва унинг геосиёсий мавқеи таҳлил қилинади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Араб давлатларидаги (Саудия Арабистони, Миср, Ироқ, Жазоир) илмий марказлар томонидан Марказий Осиёни ўрганишга доир олиб борилган тадқиқотлар мазмун жиҳатидан турфа хил бўлишига қарамай, уларнинг мақсад ва вазифаларида умумийлик кузатилди. Уларда минтақа давлатлари ривожланишининг тарихий асослари ва замонавий босқичда ислом омилини ўрганиш, ижтимоий-сиёсий жараёнлар таҳлилида, минтақанинг геосиёсий мавқеининг талқинини кўриш мумкин. Юқорида қайд этилган марказлар мутахассислари томонидан олиб борилган илмий изланишларда асосан минтақанинг постсовет давридаги тараққиёти ва аҳоли ижтимоий ҳаётида ислом омилининг ўрни масалалари ўрин олган. Лекин, шунинг билан бир қаторда Жазоирда Ўрта Осиё совет республикалари билан ўрнатилган илиқ муносабалар доирасида шакллланган илмий мактаб намоёндаларининг тадқиқотлари биров ўзгача хусусият касб этганлиги билан ажралиб турди. Хусусан, уларда республикалар қишлоқ хўжалиги, ирригация, текстиль соҳаларидаги тажрибаси шунингдек, минтақа халқлари адабиёти ва санъати масалалари кенг ўрганилди.

Умуман олганда, Араб давлатларида Марказий Осиё бўйича олиб борилган изланишлар, илмий аҳамият касб этиб, уларни танқидий ўрганиш тадқиқ қилинаётган масаланинг мазмун-моҳиятини чуқурроқ ва кенгроқ англаш, компаратив таҳлил қилиш имконини бериб, бир ёклама ёндашувдан халос этади.

АДАБИЁТЛАР

1. إيثار أنور محمد. جيوسياسية الصراع الأثني في آسيا الوسطى مجلة الأستاذ للعلوم الإنسانية والاجتماعية. مج. 2 (2017)، ص. 61-82، ص22
2. بحري، قهيمة. خطوط الانابيب وامن الطاقة في منطقة آسيا الوسطى <http://dspace.univguelma.dz:8080/xmlui/handle/123456789/>
3. جمهوريات اسيا الوسطى وقفقاسيا: الجذور التاريخية والعلاقات الإقليمية الموصل: جامعة الموصل مركز الدراسات التركية 1993. 224 ص
4. حرب محمد. المسلمون في آسيا الوسطى والبلقان. المركز المصري للدراسات العثمانية وبحوث العالم التركي، (1993). ص 399
5. حسين قادري و لزهروناسي. التفاعلات الاستراتيجية في آسيا الوسطى دراسة في العلاقات بين مثلث القوة أمريكا-الصين-روسيا. جامعة الحاج لخضر-باتنة. 2013. ص- 298
6. حميد شهاب احمد. التنافس الإقليمي والدولي في منطقة الجمهورية الإسلامية آسيا الوسطى. مجلة كلية العلوم السياسية. جامعة بغداد \ مج. 4. (2016)، ص ص. 26-
7. سعد رزيق ايدام، عباس هاشم عزيز. 2018 عام. أثر المتغير الأمريكي في التوجه التركي – الإيراني و جمهوريات آسيا الوسطى بعد الحرب الباردة. جامعة بغداد
8. سلطان، سعيد أحمد. المسلمون في آسيا الوسطى والقوقاز. الأزهر الشريف - مجمع البحوث الإسلامية. 1994. ص – 157
9. سليم، محمد السيد. آسيا والتحويلات العالمية. مركز الدراسات الاسيوية. 1998. ص 260
10. شاه موساروف ، شاه رستم. علاقات المملكة العربية السعودية مع الجمهوريات الاسلامية في وسط آسيا والقوقاز (أوزبكستان - قازاقستان - أذربيجان). 2002
11. عابد قاري محمد جان. الجمهوريات الإسلامية من الظلمات إلى النور. فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنية أثناء النشر. 1996. ص188-
12. عبد الفتاح مقلد الغنيمي. الاسلام و المسلمون في جمهوريات آسيا الوسطى 1996. ص - 240,
13. عبد القادرين طاش محمد طاش. المسلمون في الاتحاد السوفياتي... مشاهدات وشهادات صحفية. 1993. ص – 217
14. عبد المؤمن السيد أكرم بخاري. (1967). أضواء على تاريخ توران (تركستان). ص – 275
15. نورمحمد خان. (1955) القصة الحقيقية لحياة المسلمين في ظل الحكم الروسي والصيني. ص – 72
16. عبد علي الخفاف. آسيا الوسطى الإسلامية. دار عمار للنشر والتوزيع. 1995. ص – 168
17. عبدالرزاق خلف محمد الطائي. التنافس السعودي/الإيراني في جمهوريات اسيا الوسطى الإسلامية. دراسات اقليمية، 378-353
18. العبيدي، محمد عبد الرحمن يونس. إيران و جمهوريات آسيا الوسطى الإسلامية : دراسة في العلاقات السياسية و الاقتصادية و الثقافية. التربية و العلم مجلة علمية للبحوث التربوية و لإنسانية\ المجلد 15، العدد (31) ديسمبر/كانون الأول (2008)، ص. 92-72، 21 - ص

19. عرفات إبراهيم. آسيا الوسطى طريق الحرير الجديد. مركز الدراسات الاسيوية. 1998. ص 180
20. كركوكلي، جمال كمال إسماعيل. الحركات الإسلامية المعاصرة في آسيا الوسطى. دراسات إقليمية \\ المجلد ، العدد 25 (31 مارس/آذار 2012) صص 293-326، 34. جامعة الموصل مركز الدراسات الإقليمية
21. لبنى خميس مهدي. الأهمية الاستراتيجية لمنطقة آسيا الوسطى ومستقبل التنافس الإقليمي والدولي. مجلة مركز المستنصرية للدراسات العربية والدولية. 2017. صص 143-171
22. متولي، أحمد فؤاد. الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى والقوقاز. مركز الدراسات الشرقية، جامعة القاهرة، 200. ص 137
23. محمد السيد سليم التحولات العلامية و التنافس الدولي على آسيا الوسطى. مركز الدراسات الاسيوية، جامعة القاهرة. 1997. صص 310-315
24. محمد بن ناصر العبودي. في بلاد المسلمين المنسيين بخارى وما وراء النهر. 1991. ص 271
25. محمد بن ناصر العبودي. يوميات آسيا الوسطى. 1995 ع. ص 280-
26. محمد رضا جليلي. جيو - سياسية آسيا الوسطى. منشورات دار الاستقلال للثقافة والعلوم القانونية، 2001. ص 340
27. محمد سلمان علي حسين وهاني اليأس خضر. 2016. التنافس الدولي في منطقة آسيا الوسطى : دراسة في المقاصد و النتائج. مجلة كلية التربية للبيئات للعلوم الإنسانية، مج. 10، ص. 16-48
28. مركز الدراسات الآسيوية، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، جامعة القاهرة، 2000 علاقات صر بدول رابطة الدول المستقلة، وألبانيا، والبوسنة والهرسك، ومقدونيا، ومنغوليا. ص 270
29. مسلم مهدي علي الخويلدي. النظريات الجيوبولوتيكية الحديثة وتطبيقاتها على منطقة آسيا الوسطى \\ مجلة البحوث الجغرافية. صص. 282-302
30. ملوك حميد محمد، أثار التوجهات التركيبية نحو الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى على الأمن القومي العربي. بغداد، الجامعة المستنصرية، رسالة دكتوراه غير منشورة، 1998
31. ميثم الجنابي. الإسلام السياسي في جمهوريات وسط آسيا الإسلامية. 2001. صص 112-
32. الوردات، يزن عوض أحمد. علاقة روسيا الاتحادية بجمهوريات آسيا الوسطى الإسلامية (كازاخستان، أوزبكستان، تركمانستان، طاجيكستان، قرغيزستان). جامعة مؤتة. 2011
33. Aripova, Zukhra (2020) "The life and status of women in society during the mamluk period," *The Light of Islam*: Vol. 2020: Iss. 2 , Article 3. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2020/iss2/3>
34. Гафуров С.М. (2002) Форс кўрфази араб давлатлари ва Ўзбекистон Республикасининг минтақавий ва умумжаҳон хавфсизликни таъминлашдаги мавқеи. С.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. 2002.
35. Mukhamedov N. (2015) Keffal Şaşı'nin Diplomatik Faaliyeti. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (2), 119-126. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/282071>
36. Mukhamedov Nematullo (2014) Idei tolerantnosti i gumanizma v dejatel'nosti uchjonyh sufiev oazisa Tashkent. THE CULTURE OF TOLERANCE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: METHODOLOGY OF RESEARCH, REALITY AND PROSPECT http://sociosphera.com/files/conference/2014/k-05_13_14.pdf#page=54-57 (in Russ).
37. http://srv4.eulc.edu.eg/eulc_v5/Libraries/start.aspx?fn=ApplySearch&ScopeID=&criteria1=9.&Search\\ Federation of Universities Libraries.
38. Muhammad Radaa Jalili. (2001) Jiu-siasat asia al-vusta. (O'rta Osiyoda geo-siyosat). *Manshurat dar al-istiqlaal lilsaqafat va al-'ulum al-qanunii*. 2001 (in Arab). http://uobaghdad.edu.iq/?page_id=26283\\
39. Mukhamedov Nematullo (2016) Srednevekovyj Tashkent – odin iz nauchno-kul'turnyh centrov Velikogo shjolkovogo puti // INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON "CULTURE DIALOGUE OF THE SILK ROAD COUNTRIES" 5-6 th May 2016 – ERZURUM/TURKEY.–P.405-408. <http://atauni.edu.tr/yuklemeler/cd403fb18ae023a1efe40c6d96b2963e.pdf>. (in Russ).
40. Mukhamedov Nematullo (2020) "ACTIVITIES OF HADITH SCHOLARS (MUHADDIS) OF SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION". *The Light of Islam*: Vol. 2020 : Iss. 2, Article 11. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2020/iss2/11>.
41. Обидов Б. (2015) Ҳиндистондаги Марказий Осиёни ўрганиш марказлари фаолияти ҳақида. Хорижий шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам. № 1. Тошкент. 2015.
42. Икромов Шавкат. (2018) Ўзбекистондаги сиёсий трансформациянинг Араб таҳлилий марказларида ёритилиши (1990-2019). Ўзбекистон энг янги тарихининг долзарб масалалари. 2018, № 2 (3). S-75-86.
43. Шодмонова Санобар. (2018) Немис ва турк тарих-шунослигида совет мустамлакачилигига қарши кураш масалалари (1917-1924 йиллар). Тошкент, 2018.
44. Yovkochev, S. (2012). Role of traditions in the religious education in Uzbekistan. *Himalayan and Central Asian Studies*, 16(3/4), 24.
45. Yovkoshev, Sh. (2018). Islam in uzbekistan: the history and modernity. *The Light of Islam*, 2018 (1), 2.
46. Yovkochev, S. (2020). The influence of a religious factor on the political system of Egypt before "Arab spring. *The Light of Islam*, 2020(2), 4-12.

REFERENCES

1. Abd al-Fattah Muqalid al-G'anami. (1996) Al-islam va muslimun fi jumhuriat asia al-vustaa: al-itihad al-sufiati sabiqan. (Sobiq sovet ittifoqi: O'rta Osiyoda islom va musulmonlar) Dar al-amin an-nashr. Al-Kahira 1996 (in Arab).
2. Abd al-Mumin As-Sayd Akram Buxari. (1967) Aduaan 'ala tarix Turan (Turkistan) (Turon tarixining yoritilishi) al-Kahira: 1967 (in Arab).
3. Abd al-qadir bin Tash Muhammad Tash. (1993) Al-muslimun fi-il-itihad al-sufyati.. mushahadat va shahadat sahifata. (Sovet ittifoqidagi musulmonlar .. matbuot chiqishlari va tahlillar). al-Kahira: 1993 (in Arab).
4. Abd Ali al-Xafaf. (1995) Asia al-vusta al-islamia. (Islomiy O'rta Osiyo) Dar 'umar an-nashr. Al-Kahira 1995 (in Arab).

5. Abdurazzoq Muxammad At-Taie. (1997) Al-tanafus al-saudia/al-irani fi jumhuriat asia al-vusta al-islamiyat. (Saudiya va Eronning Markaziy Osiyo islomiy respublikalari uchun raqobati) Baghdod. Dirasat iqlimiat. 1997. S- 353-378 (in Arab).
6. Abid Qori Muhammad Jan. (1996) Al-jumhuriat al-islamiyat min al-zulmat ila an-nur. Maktabat al-Malik Fahd. 1996. (Islomiy respubliklar zulmatdan nurga.) (in Arab).
7. Al-varadat Yazin Auda Axmad. (2011) Alaqat russia al-itihadat bi asia al-vustaa al-islamia (Kazakhstan, O'zbekiston, Turkmaniston, Tajikiston, Qirg'iziston). Universities mutah 2011. (Rossiya Federatsiyasining Markaziy Osiyo islom respublikalari (Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston bilan aloqalari). (in Arab).
8. Arafat Ibrahim. (1998) Asia al-vusta tariq al-xarir al-jadid. (O'rta Osiyo yangi ipak yo'li). Markaz al-dirasat al-asiavia. 1998 (in Arab).
9. Alaqat Misr bidul rabatat ad-davlati mustaqillati va Albania, va Busnia va Gertsegovini va Makedonia va Mang'ulia. 2000. (Misrning Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari, Albaniya, Bosniya Gertsegovina, Makedoniya va Mongoliya bilan hamkorlik aloqalari) Jamia al-Kahira. 2000 (in Arab).
10. Aripova, Zukhra (2020) "The life and status of women in society during the mamluk period," *The Light of Islam*: Vol. 2020: Iss. 2 , Article 3. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2020/iss2/3>
11. Bahri Qahima. Xutut alanabib va 'amin al-ttaqat fi asi al-vusta <http://dspace.univguelma.dz:8080/xmlui/handle/123456789/> (in Arab).
12. G'afurov S.M. (2002) Fors ko'rfazi arab davlatlari va O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy va umumjahon xavfsizlikni ta'minlashdagi mavqei. S.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2002 (in Uzbek).
13. Hamd Salman Ali Husayn va Hany Ilyas Khadr. (2016) Al-tanafus al-dual fi mintaqat asia al-vustaa: dirasatan fi al-muqasad va al-natayij. Jamiat al-Bag'dad. (Markaziy Osiyo mintaqasida xalqaro raqobat: maqsad va natijalar tadqiqi), 2016 (in Arab).
14. http://srv4.eulc.edu.eg/eulc_v5/Libraries/start.aspx?fn=ApplySearch&ScopeID=&criteria1=9.&Search\\ Federation of Universities Libraries.
15. Isar Anvar Muxammad. (2017) Jiasiasiat al-sira' al-sanii fi asia al-vusta. (Markaziy Osiyoda etnik nizolarning geosiyosiy jihatlar) Majalla al-ustaz lil'ulum al-insan va al-jamia. S- 61-82. 2017 (in Arab).
16. Jumhuriat asia al-vusta va qavqazia: al-juzur al-tarixia va al-'alaqat al-iqlimiat. (1993) (Markaziy Osiyo va Kavkazorti respublikalari: tarixiy ildizlar va mintaqaviy munosabatlar). Mosul. Jamiat al-Mosul. Markaz al-dirasat al-Turkia. 1993 (in Arab).
17. Kirkuli Jamol Kamol Ismoil. (2012) Al-harakat al-islamiyat al-m'uasirat fi asia al-vusta. (Markaziy Osiyoda zamonaviy islomiy harakatlar) university of mosulmarkaz al-dirasat al-iqlimii. 2012. S – 293-326. (in Arab).
18. Lubna Hamis Mahdi. (2017) Al-Ahamiat al-istratijiat limintaqat asia al-vusta va mustaqbal al-tanafus al-iqlimii va al-duvali. (Markaziy Osiyoning strategik ahamiyati va uning mintaqaviy va xalqaro raqobat sharoitidagi istiqbollari) Majalla markaz al-mustansrat lildirasat al-arabiat va al-duvaliat. 2017. S- 143-171 (in Arab).
19. Misum al-Jinabi. (2001) Al-Islam al-siasaa fi jumhuriyat vusta asia al-islamiyat. al-Kahira: 2001(O'rta Osiyo respublikalarida siyosiy islom). (in Arab).
20. Muhammad Radaa Jalili. (2001) Jiu-siasat asia al-vusta. (O'rta Osiyoda geo-siyosat). Manshurat dar al-istiqlaal lilsaqafat va al-'ulum al-qanunii. 2001 (in Arab). http://uobaghdad.edu.iq/?page_id=26283\\
21. Mukhamedov N. (2015) Keffal Sha'i'nin Diplomatik Faaliyati. Marmara Turkiyat Araştırmaları Dergisi 2 (2), 119-126. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/282071>
22. Mukhamedov Nematullo (2014) Idei tolerantnosti i gumanizma v deyatel'nosti uchjonyh sufiev oazisa Tashkent. THE CULTURE OF TOLERANCE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: METHODOLOGY OF RESEARCH, REALITY AND PROSPECT http://sociosfera.com/files/conference/2014/k-05_13_14.pdf#page=54-57 (in Russ).
23. Mukhamedov Nematullo (2016) Srednevekovyj Tashkent – odin iz nauchno-kul'turnyh centrov Velikogo shjolkovogo puti // INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON "CULTURE DIALOGUE OF THE SILK ROAD COUNTRIES" 5-6 th May 2016 – ERZURUM/ TURKEY. –P.405-408. <http://atauni.edu.tr/yuklemeler/cd403fb18ae023a1efc40c6d96b2963e.pdf>. (in Russ).
24. Mukhamedov Nematullo (2020) "ACTIVITIES OF HADITH SCHOLARS (MUHADDIS) OF SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION". The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2, Article 11. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2020/iss2/11>.
25. Mukhammad as-Said Salim. (1998) Asia va al-taxvulat. (Osiyo va global o'zgarishlar) Markaz al-dirasat al-asiavia. 1998 (in Arab).
26. Muluk Hamid Muhammad. (1998) Atasir al-tavajihat al-Turkiat nahva al-jumhuriat al-islamiyat fi asia al-vust 'ala 'amin al-qavmi al-'arabia. (Turkiyaning Markaziy Osiyo islom respublikalari bilan aloqalaridagi tendentsiyalarining arab davlatlari milliy xavfsizligiga ta'siri) Baghdad. Jamiat al-Mustansrat. 1998 (in Arab).
27. Musulim Maxdi Ali al-Xeyldi. (2011) Al-nazariat al-juyubulutikiat al-xadisat vatabiqatuha ala mintaqat asia al-vustaa. Majalla al-buxus al-jug'rofia. S-282-302. 2011 (in Arab).
28. Mutavali Ahmad Fuad. (2000) Al-jumhuriat al-islamia fi asia al-vusta va al-qavqaz. (O'rta Osiyo va Kavkazdagi musulmon davlatlar) Jamiat al-Kahira. 2000 (in Arab).

29. Muxammaad ben Naser al-Abudi. (1995) Yaumiaat asia al-vustaa. (O'rta Osiyo kundaligi). al Riyadh: 1995. (in Arab)
30. Muxammad as-Said Salim. (1997) Al-taxvulat al-'alamiat va at-tanafus al-duvalaa 'ala asia al-vusta. (Global o'zgarishlar va Markaziy Osiyo mintaqasi uchun xalqaro raqobat). Jamia al-Kahira 1997 (in Arab).
31. Muxammad ben Naser al-Abudi. (1991) Fi bilad al-muslimin al-mansiin Buxara va movarounnaxr. al Riyadh: 1991 (Movarounnaxr va Buxorodagi unutilgan musulmonlar o'lkasi) (in Arab).
32. Muxammad Abduraxman Yunus Al-Abidi. (2008) Iran va jumhuriat asia al-vusta al-islamiat: dirasat al-'alaqati al-siasiat va al-iqtisadiat va al-saqafai. (Eron va Markaziy Osiyo Islom Respublikalari: siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar tadqiqi) Mosul. 2008 (in Arab).
33. Nurmuhammad Xan. (1955) Al-Qissat al-haqiqat lihayat al-muslimin fi zili al-xukum al-rusi va al-sini. (Rossiya va Xitoy boshqaruvi yillarida musulmonlarning haqiqiy tarixi al-Kahira: 1955 (in Arab).
34. Obidov B. (2015) Hindistondagi Markaziy Osiyoni o'rganish markazlari faoliyati xaqida. Xorijiy sharq mamlakatlari tarixiy jarayonlari va ularni o'rganishning dolzarb muammolari. Ilmiy to'plam, № 1. Toshkent. 2015 (in Uzbek).
35. Said Razij Aydam, Abbas Hashim Azizi. (2018) Asar al-mutag'g'ayar al-amirki fi al-tavajih al-Turkii – Iran va Jumhuriat asia al-vusta bada al-xarb al-barida. (Sovuq urushdan so'ng Markaziy Osiyoga yo'naltirilgan Eron Turkiya siyosatiga Amerika o'zgaruvchan tendentsiyalarining ta'siri). University of baghdad. 2018 (in Arab).
36. Shah Musaruf Shah Rustam. (2002) Alaqat al-mamlakat al-arabiat al-saudiat ma'a al-jumhuriat al-islamiat fi vusta asia va al-qavqaaz (Uzbekistan, Qazakhstan, Azarbayjan). Al Riyadh 2002. (Saudiya Arabistonining O'rta Osiyo va Kavkazdagi islom respublikalari bilan aloqlari (O'zbekiston, Qozog'iston va Ozarbayjon) (in Arab).
37. Shavkat Ikromov. (2018) O'zbekistondagi siyosiy transformatsiyaning Arab tahliliy markazlarida yoritilishi (1990-2019). O'zbekiston engtyangi tarixining dolzarb masalalari. 2018, № 2 (3). S-75-86 (in Uzbek).
38. Shodmanova, Sanobar. (2018) Nemis va turk tarixshunosligida sovet mustamlakachiligiga qarshi kurash masalalari (1917-1924 yillar). Toshkent, 2018 (in Uzbek).
39. Sultan Said Ahmad. (1994) Al-muslimun fi asia al-vusta va al-qavqaz. (O'rta Osiyo va Kavkazdagi musulmonlar) Al-Azhar al-Sharif majmai al-buxusi islamia. 1994. (in Arab).
40. http://srv4.eulc.edu.eg/eulc_v5/Libraries/start.aspx?fn=ApplySearch&ScopeID=&criteria1=9.&Search\\ Federation of Universities Libraries.
41. Xamid Shahab Ahmad. (2016) At-tanafis al-iqlimi va al-duvali fi mintaq al-jumhuriat al-islamiat asia al-vusta. (Markaziy Osiyoda mintaqaviy va xalqaro raqobat) University of baghdad Majalla Kulliat al-'ulum al-siasat\\ maj.4,ea. (2016), S - 21-26 (in Arab).
42. Xarb Muhammad. (1993) Al-Muslimun fi asia al-vusta va al-balqan. Al-Kahira. 1993 (Markaziy Osiyo va Bolqon musulmonlari).(in Arab).
43. Xusain Qodri, Lazhar Vanasi. (2013) Al-tfa'alat al-istratijiat fi asia al-vusta dirasatan fi al-'alaqat bayna musalas al-quat amirika, as-sin va rusia. (Markaziy Osiyodagi strategik aloqlar: Amerika-Xitoy-Rossiya uchligi o'rtasidagi munosabatlarning tadqiqi) Jamiat al-Xaj Lihadr. Batna. (in Arab).
44. Yovkochev, S. (2012). Role of traditions in the religious education in Uzbekistan. Himalayan and Central Asian Studies, 16(3/4), 24.
45. Yovkoshev, Sh. (2018). Islam in uzbekistan: the history and modernity. The Light of Islam, 2018 (1), 2.
46. Yovkochev, S. (2020). The influence of a religious factor on the political system of Egypt before "Arab spring. The Light of Islam, 2020(2), 4-12.